

РОЗДІЛ 5 УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

УДК 82–312.2:821.161.2

ПРОСТОРИ ВІЙНИ В РОМАНІ С. ЖАДАНА «ІНТЕРНАТ»

THE SPACES OF A WAR IN SERHIY ZHADAN'S NOVEL «THE BOARDING SCHOOL»

Випасняк Г.О.,
orcid.org/ 0000-0002-5271-1352
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри іноземних мов
Національного університету
«Львівська політехніка»

Стаття присвячена аналізу особливостей простору війни в романі С. Жадана «Інтернат». Особливу увагу зосереджено на прослідковуванні паралелей між шляхом головного героя роману в окупованому місті та Дантовим сходженням до пекла. Розглянуто становище мешканців окупованого простору як позбавлене права на здобуття власного голосу та власної історії. Змалювання простору війни неминуче супроводжується в романі використанням метафор смерті.

Ключові слова: простір, війна, роман, С. Жадан.

В статье анализируются особенности пространства войны в романе С. Жадана «Интернат». Особенное внимание обращено на прослеживание параллелей между путём главного героя романа – Паши – в оккупированном городе и Дантовым сходжением в ад. Рассмотрено положение жителей оккупированного пространства как лишение права собственного голоса и собственной истории. Описание пространства войны в романе сопровождается использованием метафор смерти.

Ключевые слова: пространство, война, роман, С. Жадан.

The research analyses the peculiar features of the space of a war in Serhiy Zhadan's novel "The Boarding School". The main attention is paid to the investigation the parallels between the road of a main character of the novel – Pasha – and Dante's character who goes down to hell. Pasha goes through the real hell on earth – the city under the occupation by enemy's army. It is also analyzed the specialty of people's situation in the space of a war. They lose their rights to have their own voice and to be heard. They lack their opportunity to tell their life story. Now they just don't have it. The investigation of a space of a war is completed by analyze of metaphors of the war.

Key words: space, war, novel, Serhiy Zhadan.

Постановка проблеми. Упродовж останніх десятиліть як у літературознавстві, так і в культурології посилилася увага до проблеми змістонаповненості просторів, їхньої сутності. Простори є носіями певної інформації, розкривають її чи приховують, декларують тощо, тобто сприймаються не лише як об'єкти для дослідження, але і як суб'єкти, які здатні акумулювати пам'ять чи стимулювати її повернення.

Вочевидь, бачення простору крізь призму культурології, філософії та літературознавства має чимало точок перетину, що дає змогу розширити інтерпретаційне поле досліджуваних об'єктів, залучивши теоретичне підґрунтя культурології, глибинність філософії та суб'єктивність художнього твору.

У передмові до книги «Рухливий простір» її укладачі зосередили увагу на багатогранності просторів: це «базова передумова людського

сприйняття й існування, топографічна одиниця, картографічний растр, національна територія, зона осілості й міграції, об'єкт присвоєння і маркування, місце дії, відкрита чи закрита область, околиці та кордон» [5, с. 7]. Та найважливіше, що «за простір всякчас іде боротьба <...> Простір вибудовує передусім геополітична історія маніпуляцій та захоплень. Ця політична історія маркує простори, в першу чергу, як ділянки, як зони імперського впливу, як державні суверенні території, національні чи колоніальні сфери влади, сектор включення і виключення, окупації й анексії» [5, с. 7].

Бачення простору як історії притаманне власне Західній культурі – зауважив М. Фуко ще у 1967 р., у дослідженні «Інші простори». Він же окреслив сучасну епоху як «епоху простору», і саме з ним, на його думку, пов'язані всі тривоги сьогодення. Як бачимо, ситуація докорінно не змінилася від

часу написання згаданого дослідження. Увага до просторів та їхньої смислової наповненості постійно зростає.

Осмилення просторів як носіїв певної історії, як вмістилищ пам'яті, яка могла бути затерта за тих чи інших обставин, спонукалося передусім носіями травматичної пам'яті жертв Голокосту, для яких місця, пов'язані з колективними вбивствами, були не просто місцями, а просторами, негативно навантаженими. Простори звужуються до окремих місць, які вже звично називають місцями пам'яті, і відповідно маркуються в загальному просторі, нагадуючи цим про ті чи інші трагічні події. Способів маркування є безліч – чи то монументи, чи інсталяції, чи камені спотикання – функція в них одна: нагадування. Хоча чимало є місць і просторів, які всуціль наповнені пам'яттю про трагічне минуле, але не є до кінця розкритими. Так з'являються своєрідні енергетично марковані простори, які Мартін Поллак означає як «отруєні пейзажі». Саме у його численних есеях просторове вираження пам'яті – «топографія пам'яті» – є особливо вагомою.

Означені напрямки дослідження історичної, смислової та, зрештою, енергетичної наповненості просторів, як правило, стосувалися періоду Другої світової війни, рани від якої ще досі не загоїлись. Проте, на жаль, проблематика і тематика війни на цьому не завершується, адже з того часу з'явилося чимало свідчень жертв інших, пізніших воєн. І це свідчення живі і болючі.

Війна на Сході України ще не завершилася, але цей досвід починає наративізуватися, намагаючись знайти шляхи виходу для травми. Роман С. Жадана – один із тих, де без прикрас змальовано пекельний простір війни, у якому автор не робить довгих відступів для роздумів чи моралізаторства, а віддається цілковито динаміці цілком кінематографічної оповіді, даючи можливість читачеві робити самостійні висновки.

Стиль Жадана і його манеру у змалюванні макабричних епізодів можна порівняти хіба що із балканськими митцями, які мали схожий досвід і досі оговтуються від кількарічної війни. Проте компаративний аспект не є безпосереднім об'єктом даної розвідки.

Метою статті є окреслення особливостей репрезентації простору війни в романі «Інтернат»; означити смислове наповнення метафори інтернату, водночас диференціюючи інтернат і як конкретну локацію, і як символічний простір.

Виклад основного матеріалу. Роман змальовує шлях головного героя Паші окупованим містом, що пролягає від дому до інтернату, та має

за мету забрати звідти племінника. Вимушену мандрівку територією окупованого міста можна порівняти з Дантовим проходженням пекла, причому в тексті неодноразово з'являються прямі порівняння. Проте в даному випадку маємо пекло не символічне, уявне, а цілком реальний пекельний простір на землі. Повсюдна розруха, а на додачу ще й вогкість, сирість, повітря насичене смородом гнилизни і мертвих тіл – усе це виразно маркує простір дії як макабричний. Це простір постійної присутності смерті, яка є майже намацальною, навіть у самому вигляді міста під час війни: «Помешкання без голосів, вулиці без світла, площі без птахів» [2, с. 125]. Всюдисущість смерті у просторі окупованого міста виявляється у специфіці метафорики та асоціацій, до прикладу, «черевики важкі, як мерці. І пахнуть теж – як мерці» [2, с. 122], соняшники стоять, «як зомбі. Забуті й прокляті. Доки хтось усе це не перере» [2, с. 171]. «Небо порожнє-порожнє, жодної зірки, жодного руху, лише мертвотне відсвічування повні над цією долиною смерті» [2, с. 182]. «Дроти довкола нього (стовпа. – Г.В.) схожі на волосся, вичесане жорсткою щіткою» [2, с. 279]. Зимовий простір підсилює відчуття загрози: Паша «провалюється у свій сніг, знову ним бредє, замерзає в ньому, губиться, намагається втекти від смерті. Хоча як ти від неї втечеш – по такому снігу? Не втечеш, навіть не намагайся. Сніг робить безпорадним, беззахисним. Одного разу ти провалюєшся в нього, він пропікає тебе до кісток, і потім уже ніколи не позбудешся цього дотику смерті, відчуватимеш його, скільки житимеш» [2, с. 285]. «І сніг, сніг! – темно-жовтий, ніби гнилий, ніби помер кілька днів тому й тепер гниє на свіжому повітрі» [2, с. 270].

Увесь шлях героя «дім-інтернат-дім» можна поділити на кілька умовних етапів, співвідносних із відповідними локаціями, які власне і є тими символічними колами східноукраїнського пекла. Зокрема це мотель – вокзал – місто – інтернат – місто – вокзал – приміське селище (посьолок) – лікарня – дім.

Першою сходинкою на шляху до пекла є мотель «Парадіз» – тобто рай. Вочевидь, неможливо не помітити дисгармонійність назви і зовнішніх обставин і зрештою, самого вигляду закладу: «Вікна другого поверху повиносило вибуховою хвилею, господарі затягли вибиті шибки плівкою. Вгорі на даху стримить телевізійна тарілка, пробита в одному місці осколком <...> Парадіз <...> швидше перше коло пекла» [2, с. 30]. У такому стані перебуває рай в умовах війни.

Наступне коло – залізничний вокзал, у приміщенні якого ховаються ті, хто не зумів чи не хотів вчасно вибратися з міста: «Вокзал насправді забито народом, <...> вони там сидять усередині, мов у церкві в обложеному місті, думають, що їх там не дістануть, дивляться крізь вікна на світ, який безупинно звужується» [2, с. 61]. Вокзал зображено як концентрований простір людського болю, розгубленості, суцільної втрати – не лише матеріальної власності, але й психологічної рівноваженості, спокою, звичних життєвих пріоритетів і поглядів. Це простір, де головне – вибратися звідти на безпечнішу територію і вижити, не втративши залишків самого себе.

Мета Пашиного шляху – інтернат, який символічно знаходиться на горбі. Це не лише пік «мандрівки» головного героя, а в контексті паралелей із Дантовим пеклом є вершинним місцем у цілому пеклі. Із цього горба відкривається вид на місто, на панораму суцільного пекла: «Паша дивиться на місто й зовсім його не бачить. Бачить лише чорну яму, над якою, наче повітряні змії, висять великі чорні дими з довгими хвостами. Так, ніби хтось викачує з міста душі. Й душі ці – чорні, гіркі, чіпляються за дерева, пускають коріння в підвали, ніяк їх не вирвеш. І ще там, далеко, з іншого боку міста, щось палахкотить, розповзаючись обрієм, ніби з ґрунту вийшла розпечена лава» [2, с. 115]. У наведеному уривку важливо звернути увагу на смислову омонімію, адже дими над містом асоціюються не лише з викачуванням душ у потойбічний світ, не лише з образом суцільного крематорію, але й із викачуванням душ міста, адже горить все те, що до цього часу становило цінність для міста, було частиною його життя, його одвічного руху і метушні, тому можна вважати, що зі знищенням будівель знищується і душа цього місця.

Образ інтернату не є однозначним. Його не можна сприймати виключно як обмежений функціональний простір на пагорбі, з якого відкривається панорама міста. Це також і символічний простір території проведення воєнних дій. Інтернат як інституція і як відповідний локус – це простір покинутості напризволяще. Діти полишені самі на себе, чи радше на жменьку вихователів і вчителів, які не можуть дати їм відчуття домашнього тепла і затишку. Тому це простір внутрішнього холоду, перманентного загартування. Це також простір, позбавлений традицій, притаманних родинному дому, це відірваність від коріння, тобто від базових джерел власної ідентичності. Власне таким бачиться весь простір окупованих територій, ідентичність мешканців

якого до воєнних дій можна було охарактеризувати як інтернатську, безґрунтянську і виключно регіональну, пов'язану з приналежністю до даної території.

Інший аспект сприйняття простору окупованих територій як інтернатського за суттю є швидка зміна людей, які зараз його населяють. Це військові, які ситуативно, потребуючи якогось укриття, опинилися в чужому покинутому, розчакнутому вільнодоступному просторі. Вони є свідками колишнього чужого побуту: «Тут ціле життя вивернуте, мов кишені. Справді, як в інтернаті: нічого не приховуєш, все назвні – і шпалери, і подушки. І сотні незнайомих проходять твоїм життям, не залишаючи в ньому жодного сліду» [2, с. 265]. Таким відкритим за суттю є і простір інтернату. Він доступний для тих, кому бракує сім'ї чи дому, це тимчасовий прихисток для дітей у період їхнього зростання і дорослішання. В обох випадках доступність означає не гостинність, а відсутність опору, відсутність можливості захисту власної території, відповідно – позбавленість влади. За Дж. Батлер, «влада – це здатність не дозволяти іншим ступати на власну територію <...>. Позбавленим же влади є той, хто не може захистити чи трансформувати за власним бажанням свою територію, якою б маленькою вона не була, а змушений надавати доступ до неї іншим» [1, с. 88].

Разом із втратою влади над власним особистим простором, над власною територією, особи, що проживають на окупованих територіях, втрачають власний голос, його вагомність. Їх не чують, за них говорять представники, тобто ті, хто реально утримує владу у своїх руках.

Простір інтернату – як конкретного локусу, так і окупованої території – є тим місцем, де не лише є загроза людському життю, але передусім де воно не є цінністю. У мирному світі все спрямоване на підкреслення важливості і цінності людського життя, на збільшення його тривалості, покращення якості і комфорту. Натомість у просторі війни всі звичні цінності є перевернутими навспак. Із цього питання Джудіт Батлер справедливо зауважує, що «в сучасних умовах війни стан прекарності (загроженості – Г.В.) призводить не до взаємного визнання, а до цілеспрямованої експлуатації певних груп населення – життів, що є не зовсім життями, яких не шкода знищувати, які не підлягають оплакуванню» [1, с. 75]. «Життя і права таких груп, – зауважує Батлер, – відбираються з легкістю, не вважаючись втратами, саме тому, що ці групи фреймуються як вже втрачені або безправні» [1, с. 75]. У цьому контексті пока-

зовим є діалог між Пашею та новим комендантом вокзалу. Відрекомендувавшись як представник громадськості, Паша передусім акцентував на тому, що люди цікавляться вирішенням проблеми з харчуванням і транспортом, адже в багатьох були діти на руках, на що почув незадоволену відповідь коменданта: «Діти <...> Ви ж бачите, що робиться. Місто прострілюється. А ви: діти» [2, с. 202]. Із такої репліки стає зрозумілим, що життя не лише дітей, але загалом місцевого населення не береться до уваги, а сприймається лише як зайвий клопіт на шляху до досягнення мети. «Якщо хтось вболіває за дітей або раптом схиляється до думки, що їх було несправедливо вбито абсурдним і страхітливим способом, то такий «сентимент» треба подолати за допомогою справедливої та холодної військової раціональності, – зауважує Дж. Батлер. – Насправді, – продовжує дослідниця, – ця військова раціональність не просто холодна, але й така, що пишається (підкреслення моє. – Г.В.) своєю здатністю не звертати уваги на масові людські страждання заради нескінченної самооборони. Нас просять повірити, що ці діти – насправді не діти <...>, що вони належать до машинерії бомбардування» [1, с. 31].

Сам локус інтернату, крім неодноразово згаданого символічного розміщення на пагорбі, має ще одне символічне навантаження. Йдеться про його вчителів, зокрема про Ніну, яка чи не єдина у кризовий період чинила спротив зняттю державного прапора з будівлі. Із цієї точки зору інтернат бачиться як останній оплот колишньої державної влади, що під натиском теж впав.

У сучасній гуманітаристиці великої уваги приділяється аналізу місць і їхніх умовних антиподів – не-місць. Останні – це не лише ті простори, які приховують цілі пласти смислових навантажень, але також і простори, які їх насильно позбавлені. Так можна сказати про простори війни, які не мають чіткого маркування, окрім лінії фронту, а відтак із відсутністю маркування позбавлені виразної ідентифікації. Таким чином, місця перетворюються на умовні не-місця, якими в романі постають окуповані території: «Він (Паша. – Г.В.) раптом розуміє, що в місті не побачив жодного прапора. Хіба що над танком. Але танк – об'єкт рухомий: нині тут, а завтра його вже немає. А ось вокзалом і школам стояти далі, доки не розбомблять. Ось вони й стоять – без світла, тепла й прапорів» [2, с. 116].

Не-місце найчастіше не має зв'язку з реальним життям, це фантазм, передусім ідеологічний, бо фактично не-місце є мертвим місцем. Підтвердження цьому знайдемо, провівши пара-

лелі між простором і тілом. Метафоричне сприйняття простору як тіла і навпаки має тривалу традицію [8]. Так, національні держави сприймаються як закритий політичний простір, однією з базових цінностей для якого є його територіальна цілісність. Її порушення інтерпретується як відкрита рана на людському тілі, яка об'єктивно є порушенням цілісності тілесного покриву. «Оскільки центром конституювання себе є культивування тіла, – зазначає З. Бауман, – то найбільше бояться такої шкоди, яка може призвести до отруєння чи каліцтва через потрапляння під шкіру або через контакт із нею» [8, с. 89]. Простір розрухи воєнного часу в романі Жадана змальовується паралельно з описом понівечених, а то й мертвих тіл.

Аналізуючи особливість репрезентації простору в романі С. Жадана, неможливо оминати хоча би побіжний аналіз його мешканців як його репрезентантів, як тих суб'єктів, дії яких зумовили конституювання цього простору, а в даному випадку – призвели до його руйнування. Простори сучасності є наслідком їхньої життєвої позиції – безвольної, невизначеної, безстрижневої. Більшість персонажів-корінних мешканців окупованих територій були прихильниками життєвої філософії бездіяльності та очікування чогось зовні. Вони не відчували внутрішньої потреби бути господарями власної долі. Своім життєвим завданням вважали спокійне тихе життя, не втручаючись ні у що. Вони не хотіли багато, але в них відібрали навіть той мізер, який у них був вже тому, що вони не знайшли в собі сили його вчасно захистити.

Образ Паші є не менш символічним. Звернімо увагу, що через пекло війни проходить шкільний вчитель української мови. Проте мова, якої навчається Паша, для території його проживання є майже латиною, тобто мертвою, незрозумілою і лише формальною. Мова володіє здатністю маркувати простір, відтак впливаючи на нього. Проте це одним чином не пов'язано з тим простором, через який проходить Паша. Українська мова не має тієї маркувальної сили для цих територій, адже не є тут живою та функціональною. Вона здатна хіба маркувати особу як мішень для знищення.

У просторі воєнного пекла кожна особа, яка трапляється на Пашиному шляху, має свою власну історію. В інших творах С. Жадан дає можливість своїм героям «виговоритися». За інших обставин, в іншому просторовому вимірі персонажі «Інтернату» також би поділилися своїм досвідом, але тут вони не мають на це можливості і часу.

Втрата особистісного нарративу у просторі війни є символічною, адже тут люди перестають бути особистостями, а переходять у розряд одиниць і тіл – живих або мертвих. Війна позбавляє права на власну історію, бо тут множинності цих історій не місце. Більшість втрачених на війні життів залишаються неоплаканими і безіменними, без можливості розповісти про себе. Дж. Батлер вважає, що «без оплакуваності немає життя, чи скоріше є щось живе, але відмінне від життя. Замість цього є *життя, яке ніколи не буде прожито* (курсив авторський. – Г.В.), яке нікого не стосується, ніким не засвідчується, ніким не оплакується, коли втрачається» [1, с. 54]. Проте на фоні війни Паша зауважує, що «всі тут говорять так, ніби до цього не розмовляли по кілька місяців: швидко й нерозбірливо, намагаються висповідатись, нічого не хочуть забирати із собою. Говорять стільки всього зайвого, неважливого, неважливого, на підвищених тонах, повчають, звинувачують, виправдовуються. Кинуті, зневажені, забуті. Ображені. Ага, думає Паша, аякже, ображені. Кинуті» [2, с. 217].

По-своєму намагається виговоритися Пітер – американський журналіст. Але його спосіб «виговорювання» має радше менторський характер, а не щиро особистісний. При цьому впадає у вічі дисгармонійність агресивного простору війни і

врівноважено спокійного Пітера. Він не пасує до цього простору, передусім тому, що сюди він приїхав за сенсацією, за матеріалом. Він відноситься до оточуючого світу, немовби знає щось більше чи краще від людей, які тут мешкають, і дозволяє собі філософувати на тему історії, яку «ніхто не має права відібрати» [2, с. 36], про те, що «у вашій країні історію вчити – як рибу ловити: ніколи не знаєш, що витягнеш» [2, с. 35]. Він є спостерігач і ставиться до всього як професіонал, фіксує події і не залучаючи до цього емоції. Паша чітко відчув, що Пітерові тут усі нецікаві, що йому байдуже до всього і до всіх. Попри все, в контексті проведених у статті паралелей із Дантовим пеклом Пітер виконує в романі функцію Харона, який переправляє Пашу до пекельного простору і забирає його звідти, довозячи до станції.

Висновки. Отож простори війни в романі С. Жадана є поліфункціональними, але, без сумніву, домінуючою його характеристикою є смертоносність. Смерть супроводжує головного героя впродовж цілого шляху, проявляючись у різних зовнішніх ознаках. Результати проведеного аналізу важливі для здійснення аналізу функціональності хронотопу загалом у прозі С. Жадана, де зазвичай простір характеризується глибокою смислонаповненістю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Батлер Дж. Фрейми війни. Чиї життя оплакують. Київ : Медуза, 2016. 226 с.
2. Жадан С. Інтернат : роман. Чернівці : MeridianCzernowitz, 2017 336 с.
3. Поллак М. Отрусні пейзажі. Київ : Книги-XXI, 2014. 112 с.
4. Поллак М. Топографія пам'яті. Львів : Човен, 2018. 216 с.
5. Рухливий простір / За ред. К. Міщенко, С. Штретлінг. Київ : Medusa, 2018.
6. Фуко М. Інші простори. *Рухливий простір* / За ред. К. Міщенко, С. Штретлінг. Київ : Medusa, 2018. С. 30–40.
7. Шроер М. Тілесні простори. *Рухливий простір* / За ред. К. Міщенко, С. Штретлінг. Київ : Medusa, 2018. С. 74–90.